

سیری در مروج الذهب

دکتر مسعود شاکمان

سیری در مروج الذهب

دکتر

سیری در مروج الذهب

مؤلف:

دکتر مسعود شادمان

سرشناسه	: شادمان، مسعود، ۱۳۴۸.
عنوان و نام پدیدآور	: سیری در مروج الذهب، جغرافیا و نجوم از نگاه علی بن حسین مسعودی / نویسنده: مسعود شادمان.
مشخصات نشر	: تهران، آرون، ۱۳۹۸
مشخصات ظاهری	: ۲۲۰ ص.
شابک	: ۹ - ۶۸۰ - ۲۳۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا
موضوع	: مسعودی، علی بن حسین - ۳۴۵ ق. مروج الذهب و معادن الجواهر - نقد و تفسیر
موضوع	: تاریخ جهان - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	: World history - Early Works to 20 th Century
موضوع	: اسلام - تاریخ - کشورهای اسلامی - ایران
موضوع	: Islam- History- Islamic Empire - Iran
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۷ ۴۰۴۲۲ م ۵ / ۶۳ / ۳۵ DS
رده بندی دیویی	: ۹۰۹ / ۰۹۷۶۷۱
شماره کتابخانه ملی	: ۵۵۵۷۸۸۶

سیری در مروج الذهب

مؤلف: دکتر مسعود شادمان

ناشر: انتشارات آرون

طراح جلد: حشمت الله آقایی

چاپ اول: ۱۳۹۸

چاپ صدف: ۱۱۰۰ نسخه

۳۹۰۰۰ تومان

نشانی: میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان وحید نظری

نرسیده به خیابان منیری جاوید، پلاک ۱۰۵، واحد ۳ تلفن: ۵۱ - ۶۶۹۶۲۸۵۰

ایمیل: Arvannashr@yahoo.com وبسایت: www.Arannashr.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۵
زندگینامه و احوال و آثار علی ابن حسین مسعودی	۷
جغرافیا و نجوم از نگاه علی ابن حسین مسعودی	۱۹
معلومات مسعودی دایر بر طبیعت و جغرافیا	۱۹
سهم مسعودی در تاریخ‌نگاری اسلامی	۳۳
بینش مسعودی در رابطه با قوم‌شناسی و دیار و عقاید و ادیان آنها	۴۹
حکومت‌داری اسلامی	۶۷
عصر اول خلفای عباسی	۱۵۴
عصر دوم عباسی	۱۸۰
دوران نفوذ عنصر ترک سال ۲۳۲ تا ۳۳۴ قمری	۱۸۰
کتابنامه	۲۰۹

مقدمه

مروج‌الذهب و معادن‌الجوهر، در فارسی به‌معنای؛ مرغزارهای زر و کان‌های گوهر است. این اثر تاریخی، نوشته «علی‌بن حسین مسعودی» تاریخ‌نویس و جغرافیادان سده چهارم هجری می‌باشد. برخی به اشتباه، نام کتاب را مروج‌الذهب می‌خوانند.

مسعودی در این اثر ارزشمند به ثبت و ضبط تاریخ بشر، داستان‌های تاریخی، مسائل قوم‌شناسی ملی و جغرافیا پرداخته که اغلب در مسیر مسافرت‌های خود در بخش عمده کره زمین آنها را مشاهده عینی نموده است.

مروج‌الذهب و معادن‌الجوهر آخرین اثر ارزشمند مسعودی که حاصل یک عمر جهانگردی و مطالعه عمیق در حوزه اندیشه‌ها و رفتار اقوام مختلف، شگفتی‌های زمین و تاریخ خلقت بشر که به دو بخش قبل از اسلام و بعد از اسلام تقسیم شده است.

مسعودی در بخش نخست به خلقت جهان و توصیف زمین و ذکر سرزمین‌ها، دریاها، رودها و کوه‌ها پرداخته و همچنین از تاریخ انبیاء و اخبار ملت‌ها اعم از یهودی، مسیحی، هندی، ایرانی، یونانی، رومی و عربی سخن گفته و در بخش دوم مطالبی از ولادت پیامبر اکرم (ص)، تاریخ بعثت و هجرت، خلفای راشدین، اموی و عباسی تا سال ۳۳۶ هجری مطرح کرده است.

مسعودی این اثر ارزشمند را در سال ۳۳۴ هجری نگاشته و در سال ۳۳۶ هجری در آن تجدیدنظر کرده است. این کتاب در نزد اروپائیان به آواز قوی مسعودی شهرت دارد. تلاش مؤلف بر آن بوده، تا برداشتی به‌معنای واقعی نام اثر را با بهره‌گیری از دیگر منابع تاریخی و همسو با مطالب ارزشمند ارائه نماید که خوانندگان عزیز و گرانمایه را از این طریق با اصل اثر علی‌بن حسین مسعودی که در واقع گنجینه‌ای گرانبهاست آشنا سازد.

بی‌سبب نیست که ابن خلدون، مسعودی را پیشوای مورخان دانسته و همچنین «فن کریمر» خاورشناس و محقق آلمانی، وی را «هرودوت عرب» نامیده است.

زندگینامه و احوال و آثار

علی ابن حسین مسعودی

ابوالحسن علی ابن حسین مسعودی، مورخ و جغرافی‌دان بزرگ اسلامی، در اواخر قرن سوم هجری، احتمالاً حدود سال دویست و هشتاد قمری، در بغداد متولد شد. خانواده‌اش در اصل اهل کوفه بودند. نسبش به عبدالله ابن مسعود، از صحابیان بزرگ پیامبر اکرم (ص) می‌رسد.^۱

ابن حزم اندلسی^۲ متوفی به سال سیصد و پنجاه و ششم قمری در کتاب جمهره انساب العرب سلسله نسب او را اینگونه نقل می‌کند: علی ابن حسین (مسعودی) ابن عبدالله ابن زید ابن عتبه ابن عبدالله ابن عبدالرحمن ابن عبدالله ابن مسعود.

از زندگی علی ابن حسین مسعودی و سوانح احوال وی اطلاع اندکی در دست است. شور و شوق دانش‌اندوزی او را از اوان جوانی به سیر و سفر در سرزمین‌های اسلامی کشاند. کشورهایمانند؛ ایران و عراق، مصر، سوریه، فلسطین و ارمنستان و هند و سیلان و عمان و سواحل شرقی افریقا را تا زنگبار و احتمالاً مداگاسکار را طی نمود. حتی از چین و مالزی هم دیدار کرده است.

مسعودی ظاهراً جز اندلس (اسپانیا) و غرب افریقا، تمام سرزمین‌های اسلامی را سیاحت و مورد بررسی قرار داده است.^۳

از ظواهر موضوع، عشق مسعودی به فراگیری علم و دانش، شاید تأثیر محیطی عواملی همچون حکام و خلفای وقت و نوع نگرش آنها به جامعه بوده است. به‌طور نمونه در سال دویست و هشتاد و هفت قمری. امیر اسماعیل سامانی با غلبه بر عمرو بن لیث و

۱. ابوالقاسم پاینده، مترجم کتاب مروج الذهب، زندگینامه علی ابن حسین مسعودی، ص ۲

۲. ابن حزم اندلسی، جمهره انساب العرب، ص ۸۷

۳. ابوالقاسم پاینده، مترجم کتاب مروج الذهب، زندگینامه علی ابن حسین مسعودی، ص ۵

برانداختن صفاریان، دولت سامانیان را که در بخارا تأسیس نمود، این دولت به گونه‌ای تا سال سیصد و هشتاد و نه دوام یافت و قلمرو آن در ایام اقتدار، افزون بر خراسان بزرگ که شامل: بخش‌های عمده‌ای از افغانستان و آسیای مرکزی، نواحی شمالی و شرقی ایران را نیز در بر می‌گرفت.^۱

سامانیان روی هم رفته، به خلفای عباسی وفادار بودند. آنان با همسایگان شرقی روابط سیاسی برقرار کردند و با سلسله‌های علویان طبرستان، آل زیاد و آل بویه دارای مناسباتی بودند. ثبات و اقتدار دولت سامانیان، زمینه‌های گسترش اسلام در نواحی شرقی، رفاه عمومی، رونق تجارت و صنعت و رشد اقتصادی را فراهم کرد. مهم‌تر از همه این زمینه‌های فراهم شده که می‌توان رشد علی ابن حسین مسعودی به عنوان یک مورخ بزرگ در آن جای داد، وجود امیران سامانی بود که با یاری وزیران کاردان و دانشمندان خود، نظام دیوانی متری و منسجمی پدید آوردند و در توسعه علم و فرهنگ و هنر گام‌های مؤثر برداشتند. آنان به علماء و دانشمندان احترام می‌گذاشتند و با پیروان ادیان و مذاهب مختلف با مدارا رفتار می‌کردند. از این رو عصر سامانیان، دوره رواج و شکوفایی ایرانی و زبان و ادب فارسی و تمدن اسلامی است.^۲ و جا دارد مدعی شویم که در چنین فضایی بر سرزمینهای اسلامی که به دانشمندان و علماء اعتبار می‌داده‌اند، شخصیتی همچون علی ابن حسین مسعودی رشد نماید.

نویسندگان مسلمان، عموماً دولت سامانیان را به‌خاطر دادگری و دین‌پروری ستوده‌اند. به‌طور مثال: محمد مقدسی، عالم و سیاح مسلمان، قلمرو سامانیان را باشکوه‌ترین سرزمین‌ها، مرکز علم و عالمان و پایگاه اسلام دانسته که امیری سرآمد، سپاهی خوب و مردمانی نیرومند و صاحب رأی و نامدار داشت. به گفته او، این دولت توانسته بود، در سایه جهاد مستمر با دشمنان اسلام مانند: ترکان غزها، امنیت و رفاه اقتصادی و به حمایت از دانشمندان برخیزد.^۳ حال با توجه به چنین موقعیتی که در حاکمیت مناطق مورد سیاحت و تحقیق علی ابن حسین مسعودی پیش آمده، جای تردیدی بر اثرگذاری آنان بر رشد و شکوفایی چنین دانشمندی نمی‌ماند و در چنین محیطی است که یک استعداد با تلاش و کوشش بسیار به اوج کمال دانش می‌رسد.

۱. کتاب ماه، مجله شماره ۱۰۸، ص ۱۳

۲. کتاب ماه، مجله شماره ۱۵۸، ص ۱۳

۳. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، برگرفته از کتاب ماه شماره ۱۵۸، ص ۱۴

در سرزمین سامانیان، روحانیان بسیار محترم بودند، چنانکه گفته شده است، امیر اسماعیل سامانی، بنیانگذار این سلسله، حکومت خویش را به یاری صدر روحانیان محل بخارا استوار ساخت.^۱

ارج و احترام علماء و روحانیان در درگاه سامانیان نیز چنان بود که دولت، سخت تحت تأثیر و نفوذ آنان قرار داشت و تصمیم‌گیری‌ها تنها پس از رایزنی با ایشان انجام می‌شد. برکشیدن فقیهی حنفی همچون «حاکم جلیل» توسط نوح ابن نصر سامانی در آغاز امارت و سپردن سررشته‌های امور اجرائی کشور، یعنی سپردن وزارت به وی تا حدی از این دیدگاه حرمت به دانشمندان ریشه می‌گیرد. اگر چه مخالفان وزیر که عموماً از سپاهیان بودند، دقت و نظارتی فقیهانه را بر دستگاه اداری و اجرایی برنمی‌تافتند و سرانجام به اصرار آنان، امیر او را برکنار کرد، اما دستگاه دولتی همچنان شاهد حضور مشایخ و علماء بود.^۲

و از جمله حکومت‌های مؤثر در رشد و توسعه علم بعضی خلفای عباسی بودند و از جمله آنها که بیشترین خدمت را به علم نمود و مسعودی به نحوی از نوع حکمرانی آنها و خدمتشان به علم و دانش‌اندوزی در کتاب مروج الذهب خود ذکر نموده است، هارون الرشید، مأمون و تا خلفای زمان حیات خویش از حمایت‌ها و همنشینی‌های آن خلفاء با دانشمندان صحبت به میان آورده است که خود سندی روشن برای صعود علی ابن حسین مسعودی بر قله علم و دانش دانست، البته نباید بر اختناق حکام عباسی در جنبه‌های سیاسی غافل شد ولی به‌طور منصفانه حمایت از علم و دانش سرلوحه بعضی از آنها بوده است.^۳

اکنون می‌پردازیم به ادامه زندگی مسعودی و شرایطی که خود بیان نموده. مسعودی خود در کتاب‌هایش بارها به این سیر و گشت اشاره کرده است. در کتاب مروج الذهب می‌نویسد: «اگر در این باب تقصیری رفته، یا غفلی شده، پوزش می‌خواهم که خاطر ما به سفر و بادیه‌پیمائی به دریا و خشکی مشغول بود، تا بدایع ملل را به مشاهده و اختصاصات اقالیم را به معاینه توانیم دانست. چنانکه دیار سند و زنگ و چین وزابج را درنوردیدم و شرق و غرب را پیمودیم. گاهی به اقصای خراسان و زمانی در قلب

۱. کتاب ماه، مجله شماره ۱۵۸، ص ۱۴

۲. کتاب ماه، شماره ۱۵۸، ص ۱۴

۳. مراجعه شود به کتاب مروج الذهب، ج ۲، قسمت خلافت، خلفای عباسی تا سال ۳۳۴ قمری

ارمنستان و آذربایجان و اران و بیلقان بودیم. روزگاری به عراق و زمانی به شام بودیم که سیر من در آفاق چون سیر خورشید در مراحل اشراق بود.^۱ در کتاب التنبیه و الاشراف نیز از استمرار غربت و دوری از وطن و سفرهای پیاپی سخن می‌گوید و از قول ابوتمام^۱ شاعر عرب، مسعودی وطن خویش را پشت شتران می‌خواند.^۲

علی ابن حسین مسعودی با بسیاری از دانشمندان و علمای عصر خویش ملاقات کرده و گفتگو نموده و از آنان روایت شنیده و علم آموخته است که از آن جمله دانشمندان و علماء: محمد ابن جریر طبری مورخ و محدث بزرگ؛ ابوبکر صولی مورخ و ادیب؛ ابوبکر وکیع مورخ و نحوی و شاعر؛ ابوالحسن دمشقی ادیب و شاعر و دوست ابن معتز خلیفه شاعریشه عباسی؛ ابن درید نحوی و شاعر؛ جمعی فقیه و مورخ و شاعر؛ ابوبکر انباری محدث؛ ابواسحاق زجاج لغوی؛ منقری مورخ؛ سنان ابن ثابت ابن قره فیلسوف و دانشمند.^۳

علاوه بر این بزرگان، وی با حسن ابن موسی نوبختی متکلم شیعی؛ ابوعلی جبائی و ابوالقاسم بلخی متکلمان معتزلی؛ ابوالعباس ناشی متکلم معتزلی و شاعر و نحوی و نیز ابوالحسن اشعری متکلم مشهور سنی و بنیانگذار مکتب کلامی اشعری دوستی و مصاحبت داشته است. یکبار نیز درباره حدوث عالم با محمد ابن زکریای رازی، پزشک و فیلسوف ایرانی، گفتگو کرده است.

علی ابن حسین مسعودی بی‌گمان شیعی مذهب بوده است. محققان معاصر عرب او را معتزلی شافعی می‌دانند. درباره شافعی بودن مسعودی، ابن عماد متوفی ۱۰۹۰ قمری در شذرات‌الذهب به تصریح می‌گوید که مسعودی شافعی غیر از مسعودی مورخ صاحب مروج‌الذهب است و شخص دیگری است. ظاهراً شبهه معتزلی بودن مسعودی نیز از آنجاست که بسیاری از اصول کلام معتزله با اصول عقاید شیعه مشترک است و معتزلیان در نکات بسیاری با شیعه هم سخن‌اند. علمای رجال شیعه از نجاشی متوفی به سال ۴۵۰ قمری تا زمان ما در کتب رجال خود مسعودی را شیعه دانسته‌اند. مهمترین دلیل شیعه بودن مسعودی، دو کتاب موجود او، یعنی کتاب مروج‌الذهب و التنبیه و الاشراف است که عقاید او را آشکار می‌کند: به دنبال نام ائمه «علیه‌السلام» می‌آورد و در هر باب

^۱ ابوتمام از شعرای به‌نام عرب در عصر عباسی بود.

^۲ ابوالقاسم پاینده، مترجم کتاب مروج‌الذهب، زندگینامه مسعودی، ص ۶

^۳ ابوالقاسم پاینده، مترجم کتاب مروج‌الذهب، زندگینامه مسعودی، ص ۶

فصلی جداگانه درباره زندگی و وفات ائمه واژه «علیه السلام» باز می کند و از قیام های شیعی با همدلی سخن می گوید. نهایت آنکه باید توجه داشت، این دو اثر، کتاب های تاریخی هستند، نه کلامی و کار مورخ غیر از کار متکلم است. خود مسعودی هم در مروج الذهب می گوید: «هرکه بر این کتاب بنگرد بداند که در ضمن آن مذهبی را یاری ندادم و از گفته ای طرفداری نکردم.»

البته مسعودی چند کتاب درباره امامیه نیز تألیف کرده که امروزه در دست نیست و چند و چون آن بر ما پوشیده است. برخی از محققان اروپایی، مسعودی را شیعه اسماعیلی می دانند و دلیل آن سفرهای دور و دراز مسعودی است که بی شباهت به سفرهای دعاه اسماعیلی نیست و نیز اقامت ممتد او در اواخر عمر در مصر که فاطمیان اسماعیلی مذهب آنجا را فتح کردند و مقر خود ساختند. ولی فتح مصر به دست فاطمیان بعد از مرگ مسعودی بوده است. در زمان حیات مسعودی مقر فاطمیان در مغرب بود که ظاهراً مسعودی به آنجا سفر نکرده است و این البته با اسماعیلی مذهب بودن او منافات دارد.^۱

علی ابن حسین مسعودی نویسنده ای پرکار و پراثر بوده است. خود مسعودی در کتاب مروج الذهب و کتاب التنبيه و الاشراف نام سی و چهار اثرش را آورده است که با دو کتاب مروج الذهب و التنبيه و الاشراف، سی و شش اثر می شود که در این میان بیست و سه اثرش پیش از کتاب مروج الذهب که در سال سیصد و سی و دوم قمری بوده و شش اثر میان کتاب مروج الذهب و کتاب التنبيه و الاشراف که در سال سیصد و چهل و پنجم قمری بوده و پنج اثر احتمالاً هم میان کتاب های مروج الذهب و التنبيه و الاشراف تألیف شده است.^۲

علی ابن حسین مسعودی، سرانجام پس از یک سیر و سفر علمی و فرهنگی در سال سیصد و سی و ششم قمری در مصر اقامت گزید و در ماه جمادی الثانی سال سیصد و چهل و پنجم قمری در شهر فسطاط مصر دیده از جهان فرو بست.^۳

در اینجا به اختصار به ذکر آثار وی می پردازیم؛ لازم به تذکر است در بین سی و شش کتاب تألیف شده مسعودی فقط کتاب های مروج الذهب و التنبيه و الاشراف در

۱. همان، ص ۷

۲. ابوالقاسم پاینده، مترجم کتاب مروج الذهب، زندگینامه مسعودی، ص ۷

۳. همان، ص ۵

دست می‌باشد و متأسفانه تمام آثار دیگرش از میان رفته و هیچ نشانی امروزه از آنها در دست نیست.

- اولین کتاب علی ابن حسین مسعودی کتاب «اخبارالزمان و من اباده الحدثان من الامم الماضیه والاجيال الخاليه والممالك الدائره است». این کتاب گرانقدر که در سی جلد تألیف شده ظاهراً مفصل ترین اثر تاریخی مسعودی بوده است که به‌طور مشخص در کتاب مروج الذهب و در پایان هر موضوعی که بیان نموده ذکر از کتاب اخبارالزمان نموده و می‌گوید که در کتاب اخبارالزمان به‌طور مفصل در این باب سخن رانده‌ایم. کتاب اخبارالزمان در واقع دائرةالمعارف تاریخ جهان بوده است که در آن نه تنها تاریخ سیاسی جهان بلکه کلیه معارف بشری به تفصیل ذکر شده است. متأسفانه از این کتاب امروزه هیچ اثری در دست نیست و آنچه عبدالله صاوی به‌نام کتاب اخبارالزمان در قاهره، مطبعه الحنفی در سال ۱۹۳۸ میلادی چاپ کرده به‌طوری که تحقیق شده است، این اثر مسعودی نمی‌باشد.^۱

- دومین کتاب علی ابن حسین مسعودی «الکتاب الاوسط» می‌باشد که از آثار مهم تاریخی مسعودی است. این کتاب به لحاظ محتوا و حجم کوتاه‌تر و مختصرتر از اخبارالزمان بوده که به ترتیب سنوی تدوین شده است. از این کتاب امروزه هیچ نشانی در دست نیست و مشخصاً مسعودی در کتاب‌های مانده از خود یاد نموده است.

- سومین اثر از مسعودی کتاب «مروج الذهب و معادن الجواهر فی تحف الاشراف من الملوك و اهل الديارات» این کتاب یک اثر تاریخی عمومی که مشتمل بر تمام جریانات، از آغاز خلقت بشر تا سال سیصد و سی و چهارم قمری بوده و در این کتاب از جغرافیای طبیعی و نجوم و مردم‌شناسی و عقاید و ادیان آنها سخن به‌میان آورده، لذا این کتاب بسیار گرانقدر و ارزشمند بوده و هم اکنون هم به چند زبان در اختیار اهل علم می‌باشد.

- چهارمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «فنون المعارف و ماجری فی الدهور السوالف» است. این کتاب یک اثر تاریخی بوده است و آنچه که ظاهراً مشخص است بیشتر به تاریخ یونان و روم باستان و همچنین درباره شمال آفریقا سخن به‌میان آورده است.

^۱. همان، ص ۸.

- پنجمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «ذخائر العلوم و ماکان فی سالف الدهور» بوده، این اثر یک اثر تاریخی بوده و آنچه که ظاهراً مشخص گردیده، مفصل‌تر از کتاب التنبیه و الاشراف بوده و در این کتاب از تاریخ ایران زمین و همچنین ملوک الطوائف در آن به تفصیل بیشتر تألیف گردیده است.
- ششمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الاستندکار لما جرى فی سالف الاعصار» است. این کتاب مفصل‌تر از کتاب، ذخائر العلوم و ماکان فی سالف الدهور و کتاب «فنون المعارف و ماجری فی الدهور السوالف» بوده است و کتاب التنبیه و الاشراف را بر مبنای این کتاب یعنی اثر ششم خود به تألیف رسانده است.
- هفتمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «التنبیه و الاشراف» است که گفته شد این کتاب را بر مبنای اثر ششم خود یعنی «الاستندکار لما جرى فی سالف الاعصار» تألیف گردیده است که شرح آن در پایان فصل آورده می‌شود.
- هشتمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «المقالات فی الاصول الدیانات» است. این کتاب درباره آراء و عقاید فرق اسلامی مانند: شیعه و معتزله و خوارج و همچنین درباره آراء و عقاید فرق غیر اسلامی مانند: مارونیان مسیحی و خرمیان بوده است. ظاهراً این کتاب از کتاب‌های بسیار مهم و معتبر بوده و نویسندگان ملل و نحل به کرات به آن اشاره کرده‌اند.
- نهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «القضایا و التجارب» بوده است. این کتاب از جالب توجه‌ترین کتاب‌های مسعودی بوده که نویسنده در آن شرح مفصل رویدادها و سیر و سفرهایی که به انجام رسانیده پرداخته است و در این اثر ظاهراً حوادث تلخ و شیرین زندگی سیاحتی و علمی که سالیان دراز بر او گذشته سخن به میان آورده است.
- دهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «سرالهیات» است. این کتاب ظاهراً درباره نفس و قوای مختلف آن بوده است، مسعودی در این کتاب سخن تثلیث مسیحیان و همچنین نحوه غیبت امام قائم و غایب شیعیان به میان آورده است.
- یازدهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «رساله البیان فی اسماء الائمة القطعیه من الشیعه» می‌باشد. مسعودی در این اثر خود به زندگی دوازده امام مذهب شیعه و حوادث دوران آنها پرداخته است.

- دوازدهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الزلف» می باشد، این کتاب درباره نفس آدمی و قوای آن و همچنین درباره شرایط فرمانروا در ممالک ایران باستان و روم باستان سخن به میان آورده است.
- سیزدهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «المبادی و التراکیب» می باشد. این کتاب احتمالاً درباره شناخت جهان هستی یا جهانشناسی تألیف گردیده است.
- چهاردهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الانتصار» می باشد. این کتاب در ارتباط با مردود بودن جریان خوارج در اسلام و انحراف آن تألیف گردیده است.
- پانزدهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «النظم الجواهر فی تدبیر الممالک و العساکر» است. در ارتباط با موضوع این تألیف موضوع خاصی به دست نیامده است.
- شانزدهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «طب النفوس» است. این کتاب درباره تأثیرات خنده و مزاح بر سلامتی انسان و همچنین اشتیاق نفس آدمی به موطن اصلی خویش تألیف گردیده است.
- هفدهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «نظم الدله فی اصول الملّه» است. این کتاب درباره فقه و همچنین اصول فقه تألیف گردیده است.
- هیجدهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الصفوه فی الامامه» است. این کتاب درباره اصول و مبانی امامت نوشته شده است، مسعودی در این کتاب به ایمان ابیطالب نیز اشاره کرده است.
- نوزدهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الاستبصار فی الامامه» است. این کتاب همانند اثر چهاردهمین خود یعنی کتاب «الانتصار» درباره مردود بودن نظر خوارج درباره حکمیت که منجر به عزل علی ابن ابیطالب (ع) از خلافت توسط عمروابن عاص و خلافت معاویه سخن به میان آورده است و در کتاب همچنین درباره مسأله نص و اختیار در جانشینی پیامبر اسلام (ص) بحث گردیده است.
- بیستمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الدعوت الشیعه» است. این کتاب ظاهراً درباره آراء اعراب جاهلیت و نیز مسأله تناسخ تألیف گردیده است.
- بیست و یکمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «حدائق الازهان فی اخبار اهل (یا آل) بیت النبی و تفرقهم فی البلدان» است. این کتاب درباره تاریخ علویان نوشته شده است و این اثر ظاهراً از زمره کتب مناقب بوده است.

- بیست و دومین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الواجب فی الفروض الوازم» است. این کتاب درباره فقه است و ظاهراً بیشتر درباره متعه و مسح الخفین می باشد که مورد نزاع و اختلاف مذاهب شیعه و سنی در اسلام بوده است.
- بیست و سومین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «وصل المجالس بجوامع الاخبار والمخلط (یا مختلط) الآثار» است. این کتاب درباره اخبار گوناگون تاریخی بوده است و ظاهراً بیشتر در این کتاب درباره خلفای اندلس سخن به میان آمده است.
- بیست و چهارمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «المقاتل الفرسان العجم» است. این کتاب ظاهراً در مقابل کتاب، فرسان العرب، ابوعبیده معمره ابن مثنی نوشته شده است و همچنین در این کتاب از اسواران (طبقه ای از بلند پایه گان نظامی) ایرانی سخن به میان آورده است.
- بیست و پنجمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «تقلب الدول و تغیر الاراء و الملل» است. این کتاب به طور دقیق موضوع آن روشن نیست، ولی ظاهراً درباره جریان اغالبه و نهضت فاطمیان سخن به میان آورده است.
- بیست و ششمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «المسائل و العلل فی المذاهب و الملل» است. این کتاب درباره مباحث فقهی و کلامی در میان مسلمانان و همچنین غیرمسلمانان تألیف گردیده است، مسعودی در این کتاب بحثی را که با یکی از مسیحیان تکریت درباره تثلیث داشته بیان نموده است.
- بیست و هفتمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «خزائن الدین و سرالعالمین» است. این کتاب درباره کلام و عقاید فرق مختلف بوده است، ظاهراً در این اثر بیشتر درباره قرمطیان و مانویان و مزدکیان سخن به میان آمده است.
- بیست و هشتمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «نظم الاعلام فی اصول الاحکام» است. این کتاب درباره فقه مذاهب مختلف تألیف گردیده است.
- بیست و نهمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الابانه عن اصول الديانه» است. این کتاب درباره اختلاف میان امامیه و معتزله و نیز آراء مزدکیان و مانویان و دیصانیان و خرمیان نوشته شده است.
- سی امین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «النهی و الکمال» است. این کتاب بخشی از آن درباره خنده و مزاح سخن به میان آورده است.

- سی و یکمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الرؤس السبعیه» است. این کتاب درباره مسائل مختلف کلامی و فلسفی و مباحث سیاسی و غیره تألیف گردیده است.

- سی و دومین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الاسترجاء فی الکلام» است. این کتاب ظاهراً بخشی از آن در رد عقائد ثنویه بوده است.

- سی و سومین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «مظاهر الاخبار و طرائف الآثار فی اخبار آل نبی» است. این کتاب درباره مناقب حضرت علی(ع) و علویان نگاشته شده است.

- سی و چهارمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الاخبار المسعودیه» است. این کتاب ظاهراً درباره تاریخ اندلس (اسپانیا) و اعراب قبل از اسلام بحث به میان آورده است.

- سی و پنجمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «الزاهی» است. این کتاب ظاهراً باز در رد خوارج نوشته شده است.

- سی و ششمین اثر علی ابن حسین مسعودی، کتاب «راحت الارواح» است. این کتاب درباره پادشاهان و مرگ آنها که در کتاب آخرالزمان درباره آن نیامده است.^۱ علاوه بر این سی و شش اثر، ابن ندیم، یاقوت حموی و بروکلمان پنج اثر دیگر از مسعودی را نام برده‌اند که عبارتند از:

۱- کتاب «التاریخ فی اخبار الامم من العرب والعجم» است. این کتاب، احتمالاً همان اثر معروف اخبارالزمان بوده است.

۲- کتاب «الخوارج»

۳- کتاب «الرسائل»

۴- کتاب «فی اثبات الوصیه لعلی بن ابیطالب» است. این کتاب نه از طرف مسعودی و نه هیچ یک از نویسندگان قدیم از آن نامی نبرده‌اند. نویسندگانی مانند: بروکلمان و سزگین نسخ خطی نسبتاً جدید آن را ذکر کرده‌اند.

شارل پلا، متخصص آثار مسعودی که مقاله مفصلی درباره امامی بودن مسعودی نوشته، نیز این اثر را، مشکوک می‌داند. مطالبی که در آن آمده، هم از نظر زبان و سبک

^۱. ابوالقاسم پاینده، مترجم کتاب مروج الذهب، زندگینامه مسعودی، ص ۸.

بیان و هم از نظر جزئیات و تفصیل وقایع با کتاب مروج الذهب و کتاب التنبیه و الاشراف فرق دارد. این کتاب چاپ شده، به زبان فارسی هم به چاپ رسیده است.

۵- کتاب «فی احوال الامامه» این اثر نیز منسوب به علی ابن حسین مسعودی است و یک اثر دیگر که فقط توسط «ابن ابی اصیبعه» از آن نام برده شده است، کتاب «المسالک و الممالک» می باشد و روشن نیست که «ابن ابی اصیبعه» اشتباه کرده و یا مسعودی از آوردن نام آن در فهرست آثارش غفلت کرده است!^۱

از بررسی فهرست آثار علی ابن حسین مسعودی که به طور جداگانه نام بردیم و موضوع آنها را ذکر کردیم، برمی آید که حوزه علاقه وی، علم کلام و تاریخ بوده است. تقریباً تمام آثار کلامی او قبل از سال سیصد و بیست و سه و در دوره اول زندگیش نوشته شده است. وی ظاهراً نخست شیفته علم کلام بوده و دوستدار جدل و مناقشه بوده. بیقراری او که در سفرهای دور و درازش جلوه گر است، شاید نشانی از بی آرامی درونی انسانی است که در جستجوی آرامش روحی به هر سوی ره می سپرد، می پرسد و می جوید، تا شاید پاسخ خود را بیابد. سرانجام، دور از وطن، پیرانه سر، در مصر به آرامشی که سالها در جستجوی آن بوده است می رسد و تسلی روح بقرار خود را نه در کلام، بلکه در تاریخ و مطالعه تاریخ می یابد. گوئی شط عظیم رویدادها تمامی جدالها و جدلهای جزئی را فرو می شوید و در پرتو کلیت زندگی انسانها در سیر قرون با هزاران فراز و نشیبش، اختلاف آراء روزمره رنگ می بازد. امروزه از آثار کلامی مسعودی و از مسعودی متکلم، هیچ نشانی در دست نیست. اینک مسعودی را فقط به عنوان مورخ، یکی از بزرگترین مورخان اسلامی، می شناسیم و این همه مدیون دو کتاب گرانقدر او، یکی مروج الذهب و معادن الجواهر و دیگری التنبیه و الاشراف می باشیم. ابن خلدون، او را پیشوای مورخان، امام المورخین می نامد و فن کریم، محقق آلمانی، مسعودی را هرودوت عرب نامیده است.

مسعودی، مروج الذهب را در سال ۳۳۲ قمری تألیف کرده و در سال ۳۳۶ قمری در آن تجدید نظر نموده است. کتاب مروج الذهب در ۱۳۲ باب تدوین شده است و به دو بخش قبل و بعد از اسلام تقسیم گشته است. بخش نخست از خلقت جهان و توصیف زمین و ذکر سرزمینها و دریاها و رودها و کوهها آغاز می شود و تاریخ انبیاء و اخبار ملتها

^۱. ابوالقاسم پاینده، مترجم کتاب مروج الذهب، زندگینامه مسعودی، صص ۸ و ۹

را از یهود و مسیحی و هندی و ایرانی و یونانی و رومی و عرب سخن به میان آورده و در بخش دوم، از ولادت پیامبر اسلام (ص) آغاز می‌گردد و تاریخ بعثت و هجرت و خلفای راشدین و اموی و عباسی را تا سال ۳۳۶ قمری بیان می‌کند. شیوایی بیان و قدرت توصیف به این اثر جایگاهی بی‌نظیر در میان کتابهای تاریخی بخشیده است.

کتاب التنبیه و الاشراف آخرین اثر مسعودی و اوج کار اوست. این اثر را نویسندگان اروپائی، «آواز قو»ی مسعودی نامیده‌اند، آخرین و نیز زیباترین و کوتاه‌ترین آوازی که می‌گویند «قو» این پرندۀ سپید، قبل از مرگش سر می‌دهد و با اتمام آن زندگی را بدرود می‌گوید. مسعودی نیز در همان سال تألیف این اثر، (سال ۳۴۵ قمری) از دنیا رخت بر می‌بندد.

بهترین و در عین حال، فروتنانه‌ترین توصیف و ارزیابی را مسعودی خود درباره آثارش بیان کرده است که می‌گوید: «آنچه را که در این کتاب هست به سال‌های دراز با کوشش و رنج بسیار و سفرهای مکرر و گردش در ولایت‌های شرق و غرب و بسیاری ممالک غیرمسلمان فراهم آورده‌ایم. پس هر که این کتاب ما را بخواند، بدیدۀ محبت در آن نگرد و بزرگی کند و خطاهایی را که از تغییر ناسخ و تحریف نویسنده در آن آمده اصلاح نماید، درباره من نسبت علم و حرمت ادب و لوازم درایت را رعایت کند که کار من در نظم و تألیف این کتاب چون کسی بوده که گوهرهای پراکنده گونه گون یافته و آن را به رشته کشیده و جویندگان را گردنبندی گرانبها فراهم آورده است... اگر در مطالب این کتاب خطائی شده عذر می‌خواهم که پیوسته در سفر و حرکت بوده‌ایم و از خطای انسانی و ناتوانی بشر برکنار نبوده‌ایم و از وصول به کمال وامانده‌ایم، اگر بنا بود هرکس که همه علوم را نداند کتاب تألیف نکند، هیچکس کتابی تألیف نمی‌کرد، زیرا خدای عزوجل می‌فرماید که: بالای داننده دانائی هست.^۱

«والسلام»

^۱. ابوالقاسم پاینده، مترجم کتاب مروج‌الذهب، زندگینامه مسعودی، صص ۱۲ و ۱۳